

РЕЦЕНЗІЇ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2018, No. 4, pp. 155–159

**RESPONSE TO O. HALENKO'S REVIEW OF:
"THE TRAVELS OF MACARIUS, PATRIARCH OF ANTIOCH".
THE KYIV MANUSCRIPT OF PAUL OF ALEPPO'S JOURNAL / EDITION,
TRANSLATION, COMMENTARIES, FOREWORD BY YU. I. PETROVA;
V. S. RYBALKIN (GEN. ED.). – KYIV: A. YU. KRYMSKYI INSTITUTE
OF ORIENTAL STUDIES OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE, 2015. – 268 p.**

This publication is a response to Oleksander Halenko's critical review that appeared in the "Ukrainian Historical Journal" (2016, No. 1). The book reviewed was the Arabic edition of the abridged Kyiv manuscript of the well-known historical source, "The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch", with Russian translation (2015), realized as a part of a much larger international academic project aiming at the preparation of a complete critical edition of Paul of Aleppo's travel Journal. The reason for this response is the reviewer's unfounded criticism of the mentioned edition, its translation and the staff of the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Keywords: critical review, edition and translation of Arabic manuscripts, Kyiv manuscript of "The Travels of Macarius", textual criticism

**ВІДПОВІДЬ НА РЕЦЕНЗІЮ О. ГАЛЕНКА НА КН.:
"ПУТЕШЕСТВИЕ ПАТРИАРХА АНТИОХИЙСКОГО МАКАРИЯ".
КИЕВСКИЙ СПИСОК РУКОПИСИ ПАВЛА АЛЕППСКОГО / ИЗДАНИЕ,
ПЕРЕВОД, КОММЕНТАРИИ, ПРЕДИСЛОВИЕ Ю. И. ПЕТРОВОЙ;
ПОД РЕД. В. С. РЫБАЛКИНА. – К.: ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
ИМ. А. Е. КРЫМСКОГО НАН УКРАИНЫ, 2015. – 268 с.**

2016 року на сторінках "Українського історичного журналу", нашого, без перебільшення, найавторитетнішого історичного часопису, що видається Інститутом історії України й Інститутом політичних та етнопольових досліджень, з'явилася рецензія на одне з видань Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Предметом рецензії стала праця, в основу якої покладено публікацію тексту і коментований переклад широковідомого арабомовного джерела до історії Східної Європи, й України зокрема, – щоденник нотаток архідиякона Павла Алеппського, сина і супутника Антіохійського патріарха Макарія III (1647–1672), що двічі подорожував теренами України на чолі церковної місії до Москви [Путешествие... 2015]. Автор рецензії – Олександр Галенко, колишній працівник Інституту сходознавства, а нині – науковий співробітник Інституту історії України. Оскільки рецензія О. Галенка [Галенко 2016] спричинила неабиякий резонанс у колі сходознавців і, окрім критичних зауважень на адресу нашої колеги, Ю. Петрової, містила низку вельми сумнівних випадів у бік усього колективу Інституту сходознавства й окремих його працівників (до слова, старійшин Інституту), вважаємо за необхідне відреагувати на неї на сторінках нашої головної трибуни – журналу "Східний світ".

© 2018 A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Опублікований рукопис, київський список “Подорожі патріарха Макарія Антіохійського”, являє собою скорочену редакцію тексту нотаток архідиякона Павла Алеппського. Ця публікація замислена й здійснена як один з етапів більш масштабного міжнародного проекту – підготовки повного критичного видання тексту “Подорожі патріарха Макарія Антіохійського” мовою оригіналу з науковим апаратом та англійським перекладом. До видання повного тексту пам’ятки планується залучити чотири списки: Національної бібліотеки Франції (найповніша і найстаріша редакція “Подорожі”, датована кінцем XVII ст.); Британського музею (так званий лондонський список, 1765 р.); дамаський список 1699 р. (зберігається в Санкт-Петербурзі); і, нарешті, київський список (кінець XVIII ст.), привезений акад. А. Ю. Кримським із Сирії (наразі зберігається в особовому архіві Омеляна Прицака в НаУКМА). До останнього часу саме київський список залишався найменш вивченою редакцією пам’ятки. Усвідомлюючи всю важливість джерела, на необхідність саме такого, повного і критичного, його видання вказували А. Ю. Кримський, І. Ю. Крачковський, А. П. Ковалівський, Я. Є. Полотнюк та ін., – адже зведений текст “Подорожі” з урахуванням усіх відомих його варіантів міг би стати надійною основою для перекладу видатної пам’ятки будь-якою мовою світу, джерелом для дослідників історії країн Східної Європи, етнографії, церковної архітектури, православної літургики тощо.

У 2008 р. за ініціативою румунської дослідниці Іоани Феодоров стартував міжнародний проект з підготовки повного критичного видання “Подорожі патріарха Макарія”. Його важливою передумовою стало залучення дослідників тих країн, якими подорожували патріарх Макарій та Павло Алеппський. Саме тому учасниками проекту стали науковці з трьох країн: Румунії, України та Росії. Зацікавленість у співпраці з українською стороною була зумовлена, зокрема, тим, що київський список рукопису тривалий час залишався недоступним для наукової спільноти (після арешту А. Ю. Кримського він потрапив до О. Й. Прицака і зберігався в його особистому архіві), проте завдяки публікаціям А. Ю. Кримського та І. Ю. Крачковського було відомо про його існування.

У процесі роботи Ю. Петровій вдалося встановити обставини походження київського списку: виявилось, що він був написаний на основі петербурзького рукопису, а також – у співпраці з В. Ченцовою – визначити приблизний час його появи (кінець XVIII ст.) [Петрова, Ченцова 2016]. Критичне видання рукопису супроводжується детальним аналізом його текстологічних особливостей. Зокрема, у коментарях до нього вказується на помилкові варіанти, що трапляються в російськомовному перекладі пам’ятки, понад століття тому здійсненому професором Лазаревського інституту східних мов Г. Муркосом [Путешествие... 1896–1900].

Не заперечуючи наявності окремих недоліків, помічених рецензентом у праці Ю. Петрової, звернімо увагу на сумнівність деяких його суджень.

Так, твердження О. Галенка про те, що передача боярського титулу “служарь” (سلجار) османським терміном “сілягдар” (سلحدار) спричинена подібністю написання двох слів арабським письмом (с. 200), не підкріплюється лінгвістичною аргументацією, оскільки рецензент, вочевидь, вважає, що лінгвістичні аргументи не відіграють суттєвої ролі в оцінці варіантних читань. Свідченням помилковості суджень рецензента в царині лінгвістичного аналізу тексту, зокрема, є те, що він називає глуху аффрикату “ч” дзвінким шиплячим звуком (с. 200), а арабське письмо – силабічним (насправді воно є консонантним).

Нефаховою є транслітерація арабських слів та словосполучень, подана рецензентом на підставі його (принагідно зазначимо – неточних) уявлень про те, яким могло б бути турецьке прочитання відповідних графічних репрезентацій. Наприклад, *diwan al-birani* (ديوان البراني) замість ар. *dīwān al-barrānī* та *diwan al-sewwani* (ديوان الجواني) (с. 202) замість ар. *dīwān al-ǧuwwānī*.

На с. 202 рецензент вдається до розлогих міркувань щодо значення термінів “диван” (ديوان) та “розбійники” (الحرامية). Перший, як реалію епохи, залишено без перекладу із зазначенням у коментарі можливих інтерпретацій, зокрема пояснення його молдавським господарем Д. Кантеміром (утім, навіть це трактування не є авторитетним для рецензента). Слово حرامية *ḥarāmiyya* являє собою форму множини діалектної лексеми حرامي *ḥarāmī* “розбійник; злодій”, утвореної за допомогою діалектного суфікса множини *-iyya*, тому немає жодних підстав тлумачити його як форму абстрактного іменника зі значенням “злочинність; карні справи”, як це намагається зробити рецензент. Слід враховувати ідіостиль Павла Алеппського та мовний варіант, яким створено його щоденник, – це не стандартна літературна мова зі стилістично високою лексикою, а середньоарабська, яка являє собою суміш літературної арабської мови і сирійського діалекту. Мова автора тяжіє до розмовних конструкцій, у ній широко використовуються діалектна лексика та граматики; при цьому термін *середньоарабська*, який чомусь не сподобався рецензентові, є широкоживаним в арабістиці [Лебедев 1977; Lentini 2008].

На думку рецензента, сегмент тексту рукопису اخمیل کان اخذ ابنة فاسيلي بيك (*Ihmīl kān 'aḥad ibnat Fāsīlī bēk*) слід розуміти як те, що Богдан Хмельницький “здобув” доньку Василя Лупу для сина (с. 203). З перекладу жодним чином не впливає, що з нею одружився сам Богдан, як хибно тлумачить цей пасаж рецензент, який не помітив примітки 108, де згадується Тиміш Хмельницький. Фраза وزوجها به (*wa-zawwāḡahā bihi*) вказує на те, що Лупу видав заміж доньку за “нього”, тобто за Тиміша, а не за Богдана. До того ж у цьому контексті дієслово أخذ (*'aḥad*) може означати лише “взяти жінку за дружину”.

Рецензент чомусь не допускає можливості прояву полісемії в перекладі. Так, слово كرسي (*kursī*) може бути перекладене як “крісло”, якщо його встановили для господаря, патріарха або митрополита під час церемонії відспівування, і як “трон”, який султан надіслав новому господарю як атрибут влади.

На думку рецензента, вираз ماء الشعير (*mā' aš-ša'ir*) слід розуміти як “солодовий квас” (с. 203). Натомість на позначення квасу автор послідовно використовував запозичене слово قفاصو (*qfāṣū*). Саме тому у виданні вираз *mā' aš-ša'ir* перекладений як “пиво” із зазначенням у примітці буквального перекладу – “відвар ячменю”. Використаний Павлом Алеппським вираз بارد على المعدة *bārid 'alā al-mi'da* (“прохолодуювальний”) стосовно цього напою, на думку рецензента, є своєрідним евфемізмом і означає те, що його вживали “для протверезіння”. Навряд чи автор пам'ятки, який зазвичай висловлював такого роду думки прямо, став би вдаватися до подібних метафор. І. Феодоров, яку не можна запідозрити в незнанні румунських реалій, також перекладає ماء الشعير як “пиво” (рум. bere) [Paul din Alep 2014, 199], а بارد على المعدة – як “прохолодний” (рум. rece) [Paul din Alep 2014, 183].

У відповідь на висловлені О. Галенком зауваження щодо написання термінів та власних назв зазначимо, що в передмові до свого перекладу Ю. Петрова пояснює вибір методу їхньої передачі. Так, терміни, які позначають реалії епохи, наводяться у транслітерації з поясненнями у примітках. Вибір сучасної російської форми для топонімів зумовлено тим, що в рукописі значна кількість власних назв і термінів наведена з викривленнями і помилками переписувачів, відтворення яких у перекладі навряд чи було б доцільним. При цьому у виданні арабського тексту всі різноманітності були належним чином враховані.

Отже, дивно, що О. Галенко, не маючи кваліфікації ані арабіста, ані лінгвіста, взявся коментувати дослідження Ю. Петрової саме з лінгвістичної й перекладознавчої точок зору. Особливо сумнівною видається спроба О. Галенка оцінити якість перекладу арабського тексту крізь призму власних знань османсько-турецької мови¹.

Рецензент закидає вченій раді Інституту сходознавства звинувачення в тому, що нею начебто було проігноровано роль А. П. Ковалівського як першого українського

дослідника і видавця арабських рукописних пам'яток. У зв'язку з цим слід зазначити, що підготовлене А. П. Ковалівським видання рукопису “Подорожі Ібн Фадлана на Волгу” (саме його має на увазі О. Галенко) було виконано лише факсимільним способом, тобто являло собою фотокопію рукопису, а не критичний текст пам'ятки і вперше вийшло в тодішньому Ленінграді, про що добре відомо самому рецензенту.

Щодо дискусії про те, хто перший встановив місце зберегання київського рукопису, то наведені рецензентом відомості не лише висловлені в некоректній формі, а й по суті неправдиві. Насправді В. С. Рыбалкін ідентифікував київський список “Подорожі Макарія” ще у 2004 р., перебуваючи у США, під час роботи з каталогізації бібліотеки О. Й. Прицака.

Так само на совісті О. Галенка залишимо неетичні висловлювання щодо присвяти видання рукопису пам'яті його першого дослідника Тауфіка Кезми (що є особистим правом науковця) та вибору мови перекладу. Вибір мови пов'язаний з тим, що своє дослідження Ю. Петрова виконувала в межах міжнародного проекту, однією з робочих мов якого була російська.

Насамкінець хотілося б довести до відома О. Галенка, що повна правильна назва установи, видання якої він рецензував і в якій пропрацював недовгий час, – Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського (Постанова Президії АН УРСР № 278 від 22.10.1991).

¹ Зауважимо, що ми далеко не одиноки у своєму висновку щодо занадто агресивної манери рецензії О. Галенка, внутрішньої суперечливості аргументації і недостатньої обґрунтованості деяких закидів рецензента (див.: [Панченко 2016]).

ЛІТЕРАТУРА

Галенко О. І. Рец. на: “Путешествие патриарха Антиохийского Макария”. Киевский список рукописи Павла Алеппского / издание, перевод, комментарии, предисловие Ю. И. Петровой; под ред. В. С. Рыбалкина. К.: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, 2015. 268 с. // *Український історичний журнал*, 2016, № 1.

Лебедев В. В. *Поздний среднеарабский язык (XIII–XVIII вв.)*. Москва, 1977.

Панченко К. А. Рецензия на: “Путешествие патриарха Антиохийского Макария”: киевский список рукописи Павла Алеппского / издание, перевод, комментарии, предисловие Ю. И. Петровой; под ред. В. С. Рыбалкина. К.: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, 2015. 268 с., илл. // *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 3: Филология. 2016, № 4 (49).

Петрова Ю. И., Ченцова В. Г. О датировке киевского списка “Путешествия патриарха Макария” // *Тези доповідей Міжнародної наукової конференції “XX Сходознавчі читання А. Кримського”*. Київ, 2016.

Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / пер. с араб. Г. Муркоса. Вып. 1–5. Москва, 1896–1900.

“Путешествие патриарха Антиохийского Макария”. Киевский список рукописи Павла Алеппского / издание, перевод, комментарии, предисловие Ю. И. Петровой; под ред. В. С. Рыбалкина. Киев, 2015.

Lentin Jérôme. Middle Arabic // *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* / gen. ed. Kees Versteegh. Vol. III. Leiden – Boston, 2008.

Paul din Alep, *Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*. Studiu introductiv, ediția manuscrisului arab, traducere în limba română, note și indici de Ioana Feodorov. București – Brăila, 2014.

REFERENCES

Halenko O. I. (2016), “Rets. na: ‘Puteshestviye patriarkha Antiokhiyskogo Makariya’”. Kievskiy spisok rukopisi Pavla Aleppskogo / izdaniye, perevod, kommentarii, predisloviye Yu. I. Petrovoy;

pod red. V. S. Rybalkina. Kiev: Institut vostokovedeniya im. A. Ye. Krymskogo NAN Ukrayiny, 2015. 268 s.”, *Ukrayins'ky historychny zhurnal*, No. 1, pp. 199–206. (In Ukrainian).

Lebedev V. V. (1977), *Pozdny srednearabskiy yazyk (XIII–XVIII vv.)*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Panchenko K. A. (2016), “Retsenziya na: ‘Puteshestviye patriarkha Antiokhiyskogo Makariya’. Kievskiy spisok rukopisi Pavla Aleppskogo / izdaniye, perevod, komentarii, predisloviye Yu. I. Petrovoy; pod red. V. S. Rybalkina. Kiev: Institut vostokovedeniya im. A. Ye. Krymskogo NAN Ukrayiny, 2015. 268 s.”, in *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta*, Series 3: Philology, No. 4 (49), pp. 143–148. (In Russian).

Petrova Yu. I. and Tchentsova V. G. (2016), “O datirovke kievskogo spiska ‘Puteshestviya patriarkha Makariya’”, in *Tezy dopovidey Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi “XX Shkodoznavchi chytannya A. Kryms'koho*, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine, Kyiv, pp. 14–15. (In Russian).

Puteshestviye Antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka, opisanoye yego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim (1896–1900), Transl. from the Arabic by G. Murkos, issues 1–5, Moscow. (In Russian).

“*Puteshestviye patriarkha Antiokhiyskogo Makariya*”. *Kievskiy spisok rukopisi Pavla Aleppskogo* (2015), Edition, translation, commentaries, foreword by Yu. I. Petrova, V. S. Rybalkin (Gen. ed.), A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine, Kyiv. (In Arabic and Russian).

Lentin Jérôme (2008), “Middle Arabic”, in Versteegh K. (Ed), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, Vol. III, Brill, Leiden and Boston, pp. 215–224.

Paul din Alep (2014), *Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*. Studiu introductiv, ediția manuscrisului arab, traducere în limba română, note și indici de Ioana Feodorov, Editura Academiei Române, București, and Muzeul Brăilei – Editura Istros, Brăila.

Вчена рада Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України